

**HET GEHEEL IS MEER DAN DE SOM DER DELEN
MAAR ZEKER OOK MINDER**

**Politiek en de staat in de Wereld-systeemtheorie
van Immanuel Wallerstein (1)**

Dimitri Mortelmans

In de periode na WOII is de interdependentie in het interstatelijk systeem sterk toegenomen. Ondanks de grote nadruk die vele landen vandaag de dag nog blijven leggen op hun nationale soevereiniteit kan geen enkele natie zich volledig onafhankelijk opstellen binnen de huidige internationale context. Zelfs grootmachten als de VS of hooggeïndustrialiseerde landen als Japan of Duitsland zijn dermate gecompliceerde systemen die zo intens met de rest van de wereld zijn verweven dat ook hun soevereiniteit niet meer absoluut is. Het kon dan ook niet uitblijven of ook de sociale wetenschappen (de politologie en de sociologie) zouden hieraan aandacht besteden. Eén van de richtingen die zo ontstond was de wereld-systeemanalyse van Immanuel Wallerstein die in zijn imposante *'The modern World-System Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century'* de aanzet vormde voor de school.

Wallerstein legt zijn analyse-eenheid op het hoogste niveau: het wereld-systeem als een macro-sociologisch fenomeen. Hiermee breekt hij volledig met de vroegere socio-politologische tradities die meestal de staat als grootste analyse-eenheid namen. Wallerstein kiest resoluut voor een transnationale benadering ter verklaring van processen van sociale verandering. Zijn vertrekpunt is dat sociale veranderingsprocessen binnen een staat niet begrepen kunnen worden als men de invloed van het wereld-systeem en van andere staten niet mee in beschouwing neemt.

Dit artikel behandelt het staatsmodel binnen Wallersteins wereldsysteemtheorie. De staat en het politieke besluitvormingsproces worden in de theorie wat op de achtergrond gedrukt ten voordele van economische variabelen. Wallerstein is immers van mening dat deze de grootste invloed uitoefenen op het menselijke gedrag. Toch kan Wallerstein niet aan de realiteit van de staat voorbijgaan en moet hij er een plaats voor inruimen in zijn theorie.

1. CONCEPTUALISERING

In deze inleidende paragraaf willen we dieper ingaan op de theoretische betekenis van het staatsconcept in Wallersteins werk.

Wallerstein's definitie van de staat leunt dicht aan bij wat marxisten en neo-marxisten de relatieve autonomie van de staat noemen (2). Hij zal hen echter niet volgen waar zij de staat omschrijven als het resultaat van een intra-nationale klassenstrijd. Wallerstein ziet het ontstaan van de staat in de ruimere context van het wereld-systeem, in het interstatelijk systeem. Naast dit internationale element in zijn staatsanalyse, ziet Wallerstein de staat echter ook intrastatelijk in een ruimer verband. In zijn opvatting is de staat niet weg te denken uit een hele institutionele maalstroom die binnen het wereld-systeem ontstond. Niet alleen gaat hij, zoals reeds is gesteld, uit van een andere eenheid van analyse, bovendien ziet hij de staat niet als een losstaand fenomeen maar als een instelling die intens is vervlochten met een aantal andere instellingen van het wereld-systeem: de klassen natuurlijk, maar ook de ethno/nationalistische groeperingen en de gezinnen.

We zullen ons nu eerst bezighouden met het definiëren van de staat in enge zin om daarna dieper in te gaan op de bredere origine van de staat.

2. DE RELATIEVE AUTONOMIE VAN DE STAAT

In essentie zijn staten voor Wallerstein instellingen die bewust gecreëerd werden door de ondernemende klasse (de bourgeoisie in marxiaanse termen) met de bedoeling hun positie in de concurrentiestrijd te verstevigen.

De staat kan hen bijspringen op een tweetal manieren. Ten eerste helpt de staat om meerwaarde te onttrekken aan de werkende klasse (het proletariaat). Anderzijds helpt zij om deze meerwaarde af te snoepen van andere ondernemers. Om dit proces tot een goed einde te brengen bezit de staat een welbepaalde structuur:

"... any political structure which had some authority network (a leading person or group or groups, with intermediate cadres enforcing the will of this leading entity)."
(Wallerstein, 1984b: 28-29)

Het constituerende van een staat is dus haar gezagsstructuur bestaande uit een gezagscentrum en een uitvoerend kader. Het bezetten van dat gezagscentrum is voorwerp van hevige conflicten. Verschillende groepen binnen en buiten de staat zijn er enerzijds op uit om een positie in dat centrum te bezetten, te behouden of te vergroten of anderzijds om de groepen in die positie voor het eigen gedachtengoed te winnen door middel van lobbying. Wallerstein ziet de staat dus als een lege schelp die gevuld en tot leven gebracht wordt door maatschappelijke groepen en wiens handelingen het resultaat zijn van de uitkomst van de onderlinge conflicten van de constituerende belangengroepen.

In enge zin zouden we dus kunnen zeggen, is de staat een instelling in het wereld-systeem die gebruikt wordt om het marktproces naar zijn hand te zetten en om die reden voorwerp is van hevige machtsconflicten. Maar deze visie op de staat is echter té beperkt. We kunnen, volgens Wallerstein, deze instelling immers niet los zien van het institutionele web dat het wereld-kapitalistisch systeem creëerde. Een web dat de staat in een heel ander, veel complexer daglicht stelt.

3. DE INSTITUTIONELE MAALSTROOM VAN HET MODERNE WERELD-SYSTEEM

In zijn artikel *'The states in the institutional vortex of the capitalist world-economy'* vat Wallerstein de hele ruimere context van de staat samen in één krachtige zin:

"Classes, ethnic/national groups, and households are defined by the state, through the state, in relation to the state, and in turn create the state, shape the state, and transform the state." (Wallerstein, 1984b: 29)

Staten bestaan dus niet zomaar in het ijl. Hun genese hangt nauw samen met die van andere instellingen uit het systeem en is er tegelijk de mogelijkheidsvoorwaarde toe. De instellingen van het kapitalistische wereld-systeem staan dus in een soort dialectische verhouding tot elkaar.

In de eerste plaats zorgde de staat voor een polarisatie van de samenleving in twee antagonistische klassen. Enerzijds de bevolking die leeft van het onttrekken van meerwaarde (de ondernemende klasse), anderzijds de werkende klasse waaraan die meerwaarde wordt onttrokken. De staat doet dit door middel van de wetgevende macht die ze heeft verkregen:

"The states created the legal mechanisms which not merely permitted or even facilitated the appropriation of surplus-value, but protected the results of the appropriation by enacting property rights. They created institutions which ensured the socialization of children in their appropriate roles." (Wallerstein, 1984b: 34)

Beide groepen blijven echter niet zomaar bij de pakken zitten. Zij zullen zich organiseren en trachten de handelingen van de staat te beïnvloeden in hun voordeel. Zowel de ondernemende als de arbeidende klasse slaagden er niet in om hun zelfbewustzijn op de passende schaal uit te drukken. Wallerstein ziet die passende schaal immers op wereldniveau omdat daar de werkelijke belangen liggen van beide klassen. Hierdoor zitten deze klassen met een anomalie: hun interesses liggen op het niveau van de wereld-economie maar zij streven hun objectieven na op het niveau van de staat die in feite niet zo veel macht heeft om de wereld-economie te beïnvloeden.

Gevolg van deze anomalie is dat de klassen een nieuwe instelling in het leven riepen teneinde hieraan het hoofd te bieden: de statusgroep. De meest aangewezen statusgroep in dit geval is de natie. De klassen definiëren zich als nationalistische groepen met als doel de staat om te vormen tot een natie. De reden ligt voor de hand:

"The nation lays claim on the moral right to control a particular state-structure" (Wallerstein, 1984b: 35).

Door dit nationalisme slagen klassen er in om op een gelegitimeerde wijze te dingen naar de staatsmacht door de klassetegenstellingen naar de achtergrond te verdringen (3).

Samenvattend kunnen we stellen dat staten in de enge zin kunnen bekeken worden als instrumenten die meespelen in de accumulatiestrijd kenmerkend voor het kapitalistisch productieproces. In een ruimer perspectief, constateren we dat Wallerstein staten ziet opereren in een interstatelijk systeem en in nauw contact met de andere instellingen die het wereld-systeem kent:

"All these institutions together - the states, the classes, the ethnic/national/status-groups, the households - form an institutional vortex which is both the product and the moral life of the capitalist world-economy. Far from being primordial and pre-existing essences, they are dependent and coterminous existences. Far from being segregated and separable, they are indissociably intertwined in complex and contradictory ways. Far from one determining the other, they are in a sense avatars of each others." (Wallerstein, 1984b: 36)

4. STATEN IN HET WERELD-KAPITALISTISCH SYSTEEM

De conceptualisering van de staat bij Wallerstein hangt nauw samen met zijn klasseanalyse en zijn situering van nationalistische groepen en gezinnen in zijn wereld-systeemtheorie. Op deze laatste zullen we niet dieper ingaan. We concentreren ons verder alleen op de werking van het interstatelijke systeem als geheel en de staten afzonderlijk in het bijzonder.

Om de werking van de staten in het moderne wereld-systeem terdege te doorgronden willen we gebruik maken van het analysekader dat Rokkan ons heeft aangereikt. In zijn artikel 'Dimensions of state-formation and nation-building' (Rokkan, 1975) beschrijft hij het proces van staatsvorming. Hij gebruikt hiervoor twee reeksen van variabelen: functionele variabelen en geopolitieke. Met de functionele dimensie van de staatsvorming geeft Rokkan aan op welke wijze in een bepaalde samenleving taken apart georganiseerd worden teneinde het verkeer tussen mensen te regelen. De geopolitieke dimensie daarentegen duidt op het bereik van de staat met betrekking tot de beïnvloeding van de maatschappelijke verhoudingen. Keman werkt Rokkans typologie verder uit door beide dimensies en hun nevenschiktelijke onderdelen op een assenstelsel uit te zetten. Zo verkrijgt hij een 3 x 3 tabel waarin het proces van staatsvorming in 9 verschillende typeringen uiteen valt. (Keman, 1993: 182) Vertrekkend van Rokkans typologie willen we nu de vorming en werking van het interstatelijk systeem uit tekenen. Alleen gebruiken we nu niet langer Kemans interpretatie en de theorie van de staatsvorming maar vullen de negen cellen op met Wallersteins wereld-systeemtheorie. Op die manier verkrijgen we een analysekader van waaruit we de structuur en de werking van de staat en het interstatelijk systeem in het wereld-systeem zullen analyseren.

Tabel 1: Theoretisch analysekader van Wallersteins wereld-systeemtheorie.

<i>Functies:</i> <i>Geopolitiek:</i>	Politieke macht en gezag (1)	Actoren (2)	Sociaal en economisch verkeer (3)
Incorporatie nieuwe gebieden (1)	differentiatie van de macht door de opkomst van het wereld-systeem. [1.1.]	hiërarchisering van de geografische ruimte: centrum-periferie. [1.2.]	economische en politieke cycli leiden tot expansie [1.3.]
Dominantie van centrum over periferie (2)	staatsapparaten in functie van economische expansie [2.1.]	institutionalisering van sterke en zwakke bureaucratieën [2.2.]	dominantie van het economische in het wereld-systeem [2.3.]
Geopolitieke transities (3)	intra-statelijke machtsstrijd [3.1.]	mobilititeit in het wereld-systeem (het ontwikkelingsprobleem) [3.2.]	crisis van het systeem: transitie naar een nieuw wereld-systeem [3.3.]

De dimensie van de politieke macht en gezag kijkt naar wie de touwtjes in handen heeft binnen de staat. Hierbij wordt eerst de genese van de staat in het wereld-systeem nagegaan. Al eeuwen lang bestonden er zogenaamde 'rijken' (bijvoorbeeld het Romeinse Rijk, het Chinese Keizerrijk) die grote regio's van de wereld beheersten. Het is echter pas met de opkomst van het wereld-kapitalistisch systeem dat men over staten is gaan spreken. Binnen die staat heerst een elite over een bevolking en buit die ook uit. Het politieke centrum oefent macht uit over de intra-statelijke periferie (het proletariaat) en bevoordeelt hierbij de kapitalistische ondernemers. Deze samenwerking tussen politieke en economische elite geeft aanleiding tot hevige controverses en intriges. Resultaat hiervan is dat de machtsstrijd aan de top van een staat geregeld kan onttaarden in een verschuiving van de macht.

De tweede dimensie bekijkt de staat als actor in een interstatelijk systeem. Eerst en vooral wordt er geconstateerd dat niet alle staten gelijk zijn in het wereld-systeem. Net zoals er een zekere arbeidsverdeling was tussen de bourgeoisie en het proletariaat binnen de staat zo is er op het internationale vlak een arbeidsverdeling tussen staten onderling. Wallerstein deelt de staten in op basis van hun politieke sterkte en hun economische prestaties. Deze hiërarchisering resulteert in een driedelige structuur van het interstatelijk systeem. Vooreerst is er het centrum dat aan de top van het systeem staat. Het zijn de landen met de grootste politieke en economische macht die het systeem domineren. Vervolgens is er de periferie die verpauperd aan het staartje bengelt en stevig uitgebuit wordt door het centrum. Daartussen situeert Wallerstein dan een derde categorie: de semi-periferie met een heel eigen functie binnen het systeem (waar we later nog dieper op zullen ingaan). Gevolg van deze arbeidsverdeling is een dominantie van het centrum over de periferie. Het centrum is tot deze dominantie in staat door haar sterke bureaucratieën en staatsapparaten, de periferie is helemaal niet bij machte om hier ook maar iets tegen in te brengen. Opvallend is dat

deze interstatelijke arbeidsverdeling niet statisch is. Als we praten van geopolitieke transitie op dit niveau dan hebben we het over mobiliteit in het wereld-systeem. Staten kunnen immers hun positie verbeteren en opklimmen in het wereld-systeem. Anderzijds kunnen machtige staten ook veel van hun pluimen verliezen en afdalen naar de semi-periferie of erger. Anders gesteld raakt Wallerstein hier het ontwikkelingsprobleem aan: hoe kunnen landen uit de periferie zover gebracht worden dat zij hun positie in het wereld-systeem verbeteren?

Tot slot is er de derde dimensie die oog heeft voor het systeem als geheel: de veranderingen die het sociaal en economisch verkeer ondergaan. Daarbij moet eerst en vooral vastgesteld worden dat het kapitalisme als stuwende kracht achter het wereld-systeem expanderend van aard is en door de geschiedenis heen steeds meer gebieden incorporeerde in het systeem. Dat leidde aan het einde van vorige eeuw tot een geglobaliseerd wereld-systeem dat zijn ruimtelijke grenzen bereikte. Deze expansie gebeurt voornamelijk doordat het systeem een aantal cycli kent die het steeds opnieuw doormaakt. Enerzijds is er de economische cyclus, de zogenaamde Kondratieff cyclus, die zorgt voor een uitbreiding van de wereldmarkt. Anderzijds is er een politieke cyclus waarin perioden van rivaliteit elkaar afwisselen met perioden van hegemonie in het wereld-systeem. Maar het systeem kent niet alleen cycli. Er zijn ook een aantal onomkeerbare trends die ervoor zorgen dat de dominantie van het economische verkeer in toenemende mate wordt verstevigd. Deze trends hebben er bijvoorbeeld mede voor gezorgd dat het kapitalistisch productieproces in een heel aantal terreinen is doorgedrongen waar het vroeger helemaal niet aanwezig was (bv. de culturele wereld).

Als we tot slot kijken naar de geopolitieke transitie van het systeem op systeemniveau dan kunnen we niet anders dan Wallersteins wereld-socialisme bovenhalen. De staten zullen uitsterven en het moderne wereld-systeem zal overgaan naar een nieuw wereld-systeem: de socialistische wereldregering.

Dit analysekader lijkt ons een degelijk instrument in het analyseren van het functioneren van het wereld-systeem in het algemeen en de positie van de staat daarbij in het bijzonder. Tot slot willen we wel nog aangeven dat onze analyse zich niet zal bezighouden met een aantal bijzondere fenomenen binnen het wereld-systeem. We denken hierbij concreet aan verschijnselen als socialistische staten, nationalistische, ethnische en andere antisysteem-bewegingen en huishoudens in het systeem. Wallerstein heeft hier heel wat over geschreven maar bewust houden we ons bij het bovenstaand analysekader om in het (wereld)bos de bomen nog te onderscheiden. We concentreren ons nu verder op de twee laatste dimensies uit ons analysekader: de geografische arbeidsverdeling tussen de hoofdrolspelers in het interstatelijke systeem en de rol van het socio-economische verkeer daarin.

5. ACTOREN IN HET INTERSTATELIJK SYSTEEM

5.1 De centrum - periferie verhouding

De eerste dimensie benadert het wereld-systeem vooral vanuit een statelijk perspectief. Bij het onderzoek naar de politieke macht en het gezag in het systeem staan in hoofdzaak de consequenties van de functionele arbeidsverdeling centraal: er zijn

arbeiders die in loon-arbeidsverband werken voor ondernemers. De taak van deze laatste is winst maken en daartoe gebruiken zij onder andere de staatsstructuur. Het moderne wereld-systeem kent echter naast deze functionele eveneens een geografische arbeidsverdeling.

“Het spectrum van economische taken is dus niet evenwichtig verdeeld over het wereld-systeem. (...) voor het grootste deel is het een functie van de sociale organisatie van de arbeid, één die de mogelijkheden van bepaalde groepen binnen het systeem vergroot en legitimeert om de arbeid van anderen te exploiteren, dat wil zeggen, om een groter deel van de meerwaarde te ontvangen.” (Wallerstein, 1984a: 217)

De sociale organisatie van de arbeid zorgt voor een hiërarchisering van de staten in het interstatelijke systeem. Wallerstein deelt de geïntegreerde geopolitieke ruimte in, in drie soorten gebieden: centrum, perifere en semi-perifere gebieden. Aan de basis van deze structurele ongelijkheid ligt het proces van de ongelijke ruil. Kern van dit proces is de ongelijke distributie van het economisch surplus. Dat ontstaat wanneer een ondernemer in een bedrijf werknemers te werk stelt die bepaalde goederen (grondstoffen voor dat bedrijf) bewerken. Na bewerking zijn die goederen meer waard geworden, er is een zeker surplus aan toegevoegd. De klassieke Marxistische benadering stelt dat deze meerwaarde op rekening is te schrijven van de werknemer die het produkt bewerkte. Deze zal voor dat bewerkingsproces een loon uitbetaald krijgen van de werkgever / ondernemer. Het loon zal echter niet gelijk zijn aan de meerwaarde die de werknemer aan het eindprodukt toevoegde. De ondernemer onttrekt een deel van het surplus aan de werknemer en zal na aftrek van zijn eigen levensonderhoud de winst overhouden. In ‘Het Kapitaal I’ is Marx op heel dit productie- en uitbuitingsproces dieper in gegaan. Wallerstein neemt de basisredenering over en plaatst ze in een wereld-systeem-perspectief:

“Uitgaande van een werkelijk verschil op de markt, dat ofwel ontstond door het (vooral nog) ontbreken van een complex productieproces, ofwel door kunstmatige schaarstes die geschapen werden met militaire hand (manu militari), verplaatsen de producenten zich op zo’n manier tussen de zones, dat het gebied met het minst ‘schaarse’ artikel dit ‘verkocht’ aan een ander gebied voor een prijs die meer reële kosten (input) moest dekken dan een gelijkgeprijsd artikel dat zich in tegenovergestelde richting bewoog. Wat feitelijk gebeurde, was een verplaatsing van een deel van het totale surplus van de ene zone naar de andere.” (Wallerstein, 1984a: 26)

Eenvoudiger gezegd: ondernemers onttrekken nog steeds economisch surplus aan de arbeidersklasse, maar deze laatste is nu gesitueerd op een andere geografische locatie dan de eerste. De winnende zone noemt Wallerstein het centrum, de verliezende zone is de periferie.

Deze geografische specialisatie heeft zich slechts geleidelijk doorgezet. Oorspronkelijk was de specialisatie gering. Naarmate het wereld-systeem echter expandeerde werd de ongelijke ruil versterkt, wat tot concentratie leidde van centrum- en perifere activiteiten in onderscheiden regio’s. Gevolg van de specialisatie was een polarisatie van het wereld-systeem in niveaus van inkomen, levensstandaard en kapitaal-accumulatie. Toch mag de term ‘polarisatie’ niet doen vermoeden dat we te maken hebben met een dichotome relatie.

"The appropriation of surplus labor takes place in such a way that there are not two, but three, tiers to the exploitation process. That is to say there is a middle tier, which shares in the exploitation of the lower tier, but also shares in being exploited by the upper tier. Such a three tiered format is essentially stabilising in effect, whereas a two-tiered format is essentially disintegrating." (Wallerstein, 1979: 223)

Het bestaan van een dergelijke semi-periferie is dus essentieel voor het voortbestaan van het kapitalistische wereld-systeem. De verklaring hiervoor is heel eenvoudig. Een systeem dat een polarisatie kent tussen een stratum met een hoog prestige en inkomen en een stratum met een laag prestige en weinig inkomen, versnelt de vorming van twee Klassen-für-sich die naar alle waarschijnlijkheid in een vernietigende strijd zullen terechtkomen. Politiek gezien zijn dergelijke situaties te voorkomen door een middenklasse, een semi-periferie te creëren of te onderhouden. Doordat zij zich in de eerste plaats beter zullen voelen als het stratum onder hen (in plaats van zich in een gedepriveerde positie te voelen versus het hogere stratum) leidt dit tot een stabilisatie van het systeem. Hiermee bekritiseert Wallerstein Marx' stelling dat de middenklasse zou uitsterven en de daaropvolgende polarisatie van twee klassen het kapitalisme zou omverwerpen.

5.2 Staatsapparaten in een centrum-periferie verhouding

De hiërarchisering van de staten in het interstatelijke systeem heeft onmiddellijke implicaties op de sterkte van het staatsapparaat. In centrumgebieden vinden we, volgens Wallerstein, sterke staten terug, in de periferie situeren zich enkel zwakke staten. Het kapitalistisch productieproces zoals we dat hierboven beschreven is bij uitstek een voorbeeld van een nulsom spel. Wat de één wint wordt door de ander verloren. Dit is niet alleen zo bij het proces van ongelijke ruil maar zet zich ook door in de machtsverhoudingen van staten.

"The strengthening of the state machineries in core areas has as its direct counterpart the decline of the state machineries in peripheral areas." (Wallerstein, 1979: 20)

De reden hiertoe lijkt voor de hand te liggen. Centrumlanden presteren economisch zeer goed: er worden hoge lonen betaald en aanzienlijke winsten geboekt. In een dergelijke omgeving is het niet verwonderlijk dat er ook veel belastingsgeld naar de staat vloeit. Dat geld kan gebruikt worden om een sterke staatsstructuur op poten te zetten en de eigen internationale positie te verbeteren. Hierdoor kan men makkelijker druk uitoefenen op perifere landen teneinde de eigen economische positie nog te verbeteren.

Maar hoe moeten we de sterkte van een staat meten? Wallerstein zegt hierover het volgende:

"A state is stronger than another state to the extent that it can maximize the conditions for profit-making by its enterprises (including state corporations) within the world-economy. For most states, this means creating and enforcing quasi-monopoly situations, or restraining others from doing the same to its disadvantage." (Wallerstein, 1984b: 5)

De macht van de staat wordt dus gedefinieerd in termen van het, op welke manier dan ook, naar zijn hand zetten van economische processen. Essentieel voor Wallersteins perceptie van de sterkte van staatsapparaten zijn dus de onderliggende economische prestaties. Hier heeft Wallersteins opvatting veel kritiek moeten verwerken. Kritiek die juist de verbinding tussen rijke staten en een sterke staatsstructuur in vraag stelt. We willen ons hier volledig bij aansluiten daar we van mening zijn dat Wallerstein ten onrechte deze koppeling aanhoudt.

België zelf is het perfecte tegenvoorbeeld van Wallersteins these. In de negentiende eeuw behoorde ons land zonder twijfel tot het centrum van de wereld-economie gezien zijn enorme industrialisatie. Toch kan men niet direct stellen dat ons land in die tijd een sterk staatsapparaat bezat. Els Witte omschrijft de 'boom' die de Belgische economie in de periode 1850-1871 kende als volgt:

"België veroverde in deze periode namelijk een eersterangsplaats op de wereldmarkt en kon voortaan succesvol concurreren met om het even welke andere industriëatie. (...) De hoge winsten, die dit industrialisatieproces afwierpen - dividenden van 20, 30 en 40 pct. waren geen zeldzaamheid - kwamen ten goede aan de beperkte groep van financiële kapitalisten die hun imperium reeds vóór 1850 hadden opgebouwd." (Witte, E., e.a., 1990: 64)

De internationale macht en invloed van België bleef echter zeer beperkt. Als de grote naties de wereldproblemen bespraken, zat ons land zelden of nooit mee aan de onderhandelingstafel. Onze economische positie werd in geen geval weerspiegeld in een vergelijkbare internationale macht en invloed. Enkel in de kolonisatie van het Kongogebied speelde ons land een bescheiden rol op de internationale scène. En dan nog was dit niet te danken aan België's sterk staatsapparaat maar aan de imperialistische ambities en de diplomatieke onderhandelingskracht van haar vorst. Dat België internationaal geen belangrijke rol speelde wil geenszins zeggen dat er intern eveneens een zwak bestuur was. De Belgische staat was in die periode weliswaar nog niet oud maar had de touwtjes toch stevig in handen.

België is echter niet het enige historisch voorbeeld dat Wallersteins model tegenspreekt. Theda Skocpol onderzocht de landen uit Wallersteins eerste deel van 'The Modern World System' op hun plaats in de internationale hiërarchie en op hun sterkte. Zij komt tot het volgende voor zich sprekende besluit:

"Wallerstein's attempt to equate the strong core state and the absolute monarchy does not work. The historical evidence simply does not fit the overall pattern implied by the theory, for there were more and stronger absolutisms outside the core than in it. (...) For Sweden demonstrates (as does Prussia, after 1640) that a very strong state can be built on a peripheral agrarian base, and that, once built, it can reshape the economic future of the area in question." (Skocpol, T., 1977: 1084-1085)

5.3 Mobiliteit tussen centrum en periferie: het ontwikkelingsprobleem

Als we het willen hebben over mobiliteit in het gestratificeerde wereld-systeem doelen we op de mogelijkheden van perifere en semi-perifere staten om hun positie in het wereld-systeem te verbeteren enerzijds of op het verliezen aan economische invloed van een centrumland anderzijds waardoor dat land wegzakt naar een lagere status. De drie situaties komen in het werk van Wallerstein aan bod maar hier zijn we enkel geïnteresseerd in de eerste transitie: die van een perifeer land naar een semi-perifere status. Doorgaans wordt deze problematiek niet in stratificatie-termen gesteld maar spreekt men van 'ontwikkelingsproblematiek'. Perifere landen worden dan ontwikkelingslanden genoemd of gewoonweg de derde wereld; centrumlanden zijn dan de ontwikkelde (Westerse ?) landen. Wallerstein verzet zich tegen dat taalgebruik omdat het te veel met modernisatie- en dependentietheorieën is verbonden. Gezien het nulsomspel-achtige karakter van het systeem lijken er ons slechts twee mogelijkheden tot ontwikkeling: ofwel is er een vlotte mobiliteit en stijgen landen in belangrijkheid terwijl anderen dalen, ofwel zijn er structurele beperkingen die deze mobiliteit in de weg staan. Wallerstein zoekt het ergens tussen de twee in.

"it is not possible theoretically for all states to 'develop' simultaneously. The so-called 'widening-gap' is not an anomaly but a continuing basic mechanism of the operation of the world-economy. Of course, some countries can 'develop'. But the some that rise are at the expense of others that decline." (Wallerstein, 1979: 73)

Het wereld-systeem blokkeert, via het proces van ongelijke ruil, op één of andere manier de mobiliteit van perifere en semi-perifere staten. Kijken naar het probleem van de ontwikkeling van die landen betekent voor Wallerstein dan: kijken naar de strategie die succesvolle stijgers hanteerden om uit hun onderontwikkelde positie weg te geraken.

Opmerkelijk hierbij is wel dat hij daarbij geen onderscheid maakt naar staatsvorm: of een land socialistisch, democratisch of autoritair is doet er niet toe. Dat zijn, volgens Wallerstein, ideologische weefselen die wel belangrijk zijn maar niet als het gaat om structurele, economische veranderingen zoals het ontwikkelingsvraagstuk. Een tweede opmerking die vooraf nog te maken valt, is het feit dat niet alle perifere staten gelijk zijn qua uitgangspositie. De strategieën die we zullen bespreken zijn toegepast door staten uit de periferie die er structureel en institutioneel het best voor stonden. Daarnaast zijn er de zogenaamde 'hard core poor nations', een groep van een vijftiental landen die de paria's van het wereld-systeem zijn.

De eerste ontwikkelingsstrategie die een land kan toepassen is de 'seize the chance' strategie. Deze nogal autoritaire tactiek probeert maximaal van de kapitalistische crisissen te profiteren. Tijdens zo'n crisis dalen de exportprijzen in heel het systeem. Maar de prijzen van de primaire (perifere) goederen zullen veel harder dalen dan die van de hoogtechnologische industriële goederen. Deze situatie brengt vele perifere staten in betalingsbalans moeilijkheden. Werkloosheidscijfers stijgen enorm en de staat krijgt door de slechte economische situatie ook minder inkomsten. Een mogelijkheid om uit deze situatie uit te komen is 'de kans te grijpen' door middel van imports substitutie. Deze agressieve staatspolitiek profiteert van de verzwakte internationale positie van de

centrumlanden die het bevoordelen van de binnenlandse economie nu niet efficiënt genoeg kunnen afstraffen. De strategie werd succesvol toegepast door Rusland en Italië in de laat-negentiende eeuw en door Zuid-Afrika in de jaren dertig.

Een tweede strategie noemt Wallerstein de 'development by invitation' en handelt voornamelijk over het binnenhalen van multinationals in een land teneinde ontwikkelingstendenzen op gang te brengen. Multinationals gingen in het verleden maar al te graag op de uitnodiging in omdat ze zeer goed beseften wat de voordelen waren om te werken met staatsstructuren die zwak en corrupt waren. De vraag is echter wat de voordelen van zo'n land zijn om een multinational binnen te halen. De staat kan via belastingen wel een deel van het surplus van de multinationals binnen halen maar het lijkt erop dat ze dat surplus al snel weer verspelen door de internationale competitie met andere landen om nog meer multinationals binnen hun grenzen te krijgen. Het enige voordeel dat een land er uiteindelijk nog bij haalt, is de transitie van een primitieve naar een goed geïntegreerde staat, naar Westers model. Wallerstein lijkt deze strategie niet zo erg te vertrouwen, zeker niet als een succesvolle en na te volgen strategie.

De laatste manier om tot ontwikkeling te komen, 'selfreliance', doet een beetje vreemd aan. Wallerstein komt hier niet tot een beschrijving van de strategie. Hij veronderstelt het begrip als zijnde evident en gaat enkel uitvoerig in op de manier waarop Tanzania deze strategie hanteerde. Niet alleen is zijn voorbeeld zeer selectief gekozen, bovendien vermijdt Wallerstein op deze manier de zwakke plek in zijn typologie. Imports substitutie mag dan wel de uitgelezen techniek zijn om 'de kans te grijpen' in crisisperiodes, het is eveneens een instrument om tot selfreliance te komen. Wallersteins typologie staat bijgevolg op losse grond en de auteur zelf geeft niet genoeg aanwijzingen om het onderscheid scherper te stellen.

Alles bij elkaar genomen heeft Wallerstein geen goed oog op de mobiliteit in het wereld-systeem. Hij sluit ze niet uit, er zijn immers al heel wat landen die in de loop der tijden er in geslaagd zijn om op te klimmen in het systeem. *Eén* zaligmakende oplossing ziet hij echter niet en kan hij ook niet zien binnen het huidige wereld-systeem. De logica daarvan vereist immers een centrum-periferie relatie. Deze relatie doorbreken, iets wat men met het ontwikkelings-vraagstuk eigenlijk wel beoogt, betekent meteen ook het einde van het kapitalistisch wereld-systeem. Dat einde komt er, volgens Wallerstein, spoedig aan door de structurele crisis in het moderne wereld-systeem. Het systeem zal dan plaats moeten maken voor een socialistische wereldregering; een nieuw wereld-systeem waarin het probleem van de ontwikkeling van perifere gebieden zich niet langer zal stellen.

6. INVLOED VAN HET SOCIAAL EN ECONOMISCH VERKEER OP HET INTERSTATELIJK SYSTEEM

6.1 Cycli als expansiemechanisme

Het moderne wereld-systeem dat ergens in de zestiende eeuw zijn ontstaan vond, heeft een eeuwenlange ontwikkeling doorgemaakt om uiteindelijk een wereldomvattend systeem te worden zoals we dat de dag van vandaag kennen. Aan de oorsprong van het

systeem ligt een zelf-expanderende arbeidsverdeling: het kapitalistisch productieproces. Wallerstein gaat in zijn theorie dieper in op het substantiële karakter van dit proces. De kapitalistische ontwikkeling is immers niet lineair maar cyclisch van aard.

Vooreerst breidt het systeem zich uit door middel van een economische cyclus: de zogenaamde Kondratieff-cyclus (4). Deze cyclus is genaamd naar de Russische geleerde Kondratieff die het bestaan ervan voor het eerst bestudeerde. Later is zijn analyse nog over gedaan door o.a. Schumpeter, Mandel en Rostow. Wallerstein echter zal deze losstaande analyses mee integreren in zijn wereld-systeemanalyse. Naast de economische cyclus kent het wereld-systeem eveneens nog een politieke cyclus. Deze cyclus kent afwisselende perioden in het interstatelijk systeem: rivaliteits- en hegemoniefasen. Uiteindelijk zal Wallerstein beide cycli in één enkel theoretisch kader vervatten. Voor we daar aan toe zijn overlopen we kort de inhoud en betekenis van beide cycli.

6.2 De economische cyclus

De economische cycli in het wereld-systeem worden gekenmerkt doordat lange perioden van economische expansie (de A-fase) elkaar afwisselen met decennia van stagnatie en verminderende groei (de B-fase) (5). Wallerstein vergelijkt het proces met een ademhalingsstelsel waarbij men zuivere zuurstof inhaleert in de expansiefase en gevaarlijke afvalstoffen uitademt in de contractiefase.

“De accumulerende afvalstoffen waren de economische inefficiënties die periodiek politiek werden bevestigd door het bovenbeschreven proces van ongelijke ruil. De zuiverende zuurstof was de efficiëntere allocatie van hulpbronnen (efficiënter in de betekenis van het toelaten van verdergaande accumulatie van kapitaal), mogelijk gemaakt door de regelmatige herstructurering van de produktieketens.” (Wallerstein, 1984a: 29)

Het voorkomen van deze cyclische herstructurering is dus essentieel voor de normale werking van het kapitalistisch systeem. Ook al lijkt het bestaan van neerwaartse fasen een gevaar voor het systeem (instabiliteit, onzekerheid), zonder uitzuivering van minder efficiënte ondernemers zou het systeem het gevaar lopen snel vast te raken. De cyclische beweging voorkomt een dergelijke oververhitting door het hele productieproces op een lager pitje te draaien om zodanig een nieuwe periode van expansie mogelijk te maken.

Dit cyclische patroon heeft verstrekkende gevolgen voor het systeem als geheel. Zoals we reeds vroeger aantoonde geeft de cyclische beweging aanleiding tot een voortdurende geografische herstructurering van het wereld-systeem. Contractiefasen geven aanleiding tot een degraderen van bepaalde productieprocessen. Dit zijn de zogenaamde ‘produktcycli’: producten ontstaan in het centrum, worden daar eerst met de nieuwste technologieën geproduceerd maar zullen na een tijd afzakken tot een perifere productie naarmate het proces van imitatie de productie van het product inhaalt. Hiermee gepaard gaand moeten centrumzones voortdurend innoveren om hun centrum-status te kunnen blijven behouden. Als zij zich krampachtig aan de productie van één bepaald product blijven vasthouden, zullen zij in de hiërarchische

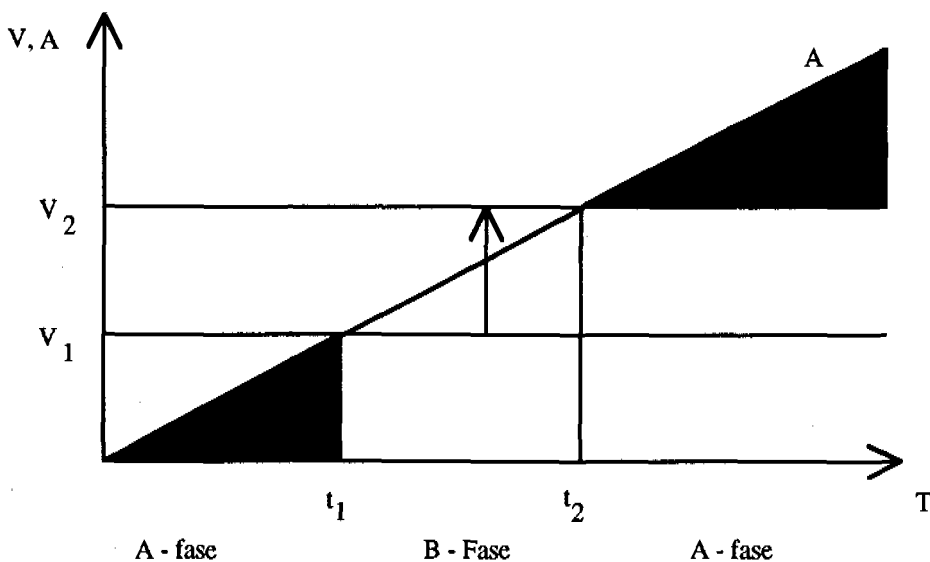
arbeidsverdeling mee afdalen tot een lagere status. Natuurlijk is het omgekeerde proces evenzeer mogelijk. Technologische innovaties zijn dus een manier om het hoofd te bieden aan economische contractie: men stoot de oude, arbeidsintensieve produktieketens af en vervangt ze door nieuwe, technologisch hoogstaandere maar minder arbeidsintensievere. Wallerstein ziet technologische innovatie dus als een gevolg en niet als oorzaak van het kapitalistisch proces.

Naast technologische innovaties genereert een cyclisch patroon nog twee gevolgen. Vooreerst zullen ondernemers in contractieve fasen geneigd zijn de lonen van hun arbeiders drastisch in te krimpen en hun arbeidstaak uit te breiden. Dit geeft aanleiding, volgens Wallerstein, tot een verhoogde spanning in de klassenstrijd. Resultaat van deze strijd zal een nieuw akkoord zijn tussen arbeidende en ondernemende klasse. Een dergelijk akkoord, dat in ons land bijvoorbeeld gesloten wordt onder de vorm van een CAO, zal belangrijk zijn voor de uitbouw van de volgende A-fase (zie verder).

Een ander belangrijk gevolg is het feit dat het cyclisch patroon zorgt voor de incorporatie van nieuwe gebieden in het wereld-systeem. Omdat de crisis veroorzaakt werd door een wereldaanbod dat de wereldvraag véér overstijgt kan de crisis ook alleen maar overwonnen worden door die wereldvraag uit te breiden. toont dit aan.

Curve V_1 geeft de wereldvraag aan. Die is constant in de tijd omdat ze afhankelijk is van hoger vernoemde politieke akkoorden tussen ondernemers en werkende klasse (CAO's bijvoorbeeld, leggen het loonniveau voor een middellange termijn vast op een niveau V_1). Curve A geeft het wereldaanbod weer. Dat is stijgend omwille van de inherente accumulatiewedloop. De grijze zone in de A-fase geeft weer dat het wereldaanbod de vraag nog niet kan voldoen en dat er dus nog ruimte is voor de wereld-economie om te groeien. Dat kan tot aan het tijdstip t_1 .

Figuur 1: Kondratieff-cycli: wereldvraag en -aanbod.

Dan treedt de wereld-economie in een B-fase. Voorbij tijdstip t_1 is er sprake van overproductie omdat de aanbodcurve de vraagcurve overstijgt. Als het wereldaanbod niet afneemt of de wereldvraag niet stijgt, zal de kloof tussen vraag en aanbod steeds vergroten.

De aanbodcurve kan onder geen beding naar beneden afgebogen worden. Dat zou niet alleen een reële inkrimping van het systeem maar zou ook het einde betekenen van het accumulatieproces. Het einde van het accumulatieproces zou meteen ook het einde van het hele systeem met zich meebrengen, aangezien dit proces het hart ervan is. Hypothetisch gezien, zou de aanbodcurve wel minder stijl kunnen verlopen, zonder echt te dalen. Dit zou echter slechts een tijdelijke oplossing betekenen. Op korte termijn zal de kloof tussen vraag en aanbod niet heel snel vergroten maar op lange termijn is dergelijke produktiestijging toch niet meer bij te houden.

De enige uitweg is dan maar het verleggen van de wereldvraag naar een niveau V_2 . Hierdoor krijgt het productieproces terug ademruimte en de uitzuiverende faillissementen en de innoverende werking van de crisis zorgen voor een nieuwe A-fase. Het verleggen van de wereldvraag kan op verschillende manieren gebeuren.

Een eerste manier is hierboven reeds aangehaald: de uitkomst van de, opnieuw verstrengde, klassenstrijd zal zorgen voor een nieuw politiek akkoord waardoor de wereldvraag verder kan toenemen.

Een tweede wijze is heel eenvoudig zorgen voor nieuwe afzetgebieden: nieuwe gebieden zullen in het systeem geïncorporeerd worden zodat ook hier goederen afgezet

kunnen worden. De incorporatie van nieuwe gebieden neemt ongeveer een vijftal decennia in beslag en vindt plaats door de pre-kapitalistische processen stilaan te wijzigen en in te schakelen in het wereld-systeem.

Op deze manier zorgt het wereld-systeem ervoor dat perioden van contractie geen perioden van neergang worden.

6.3 De politieke cyclus

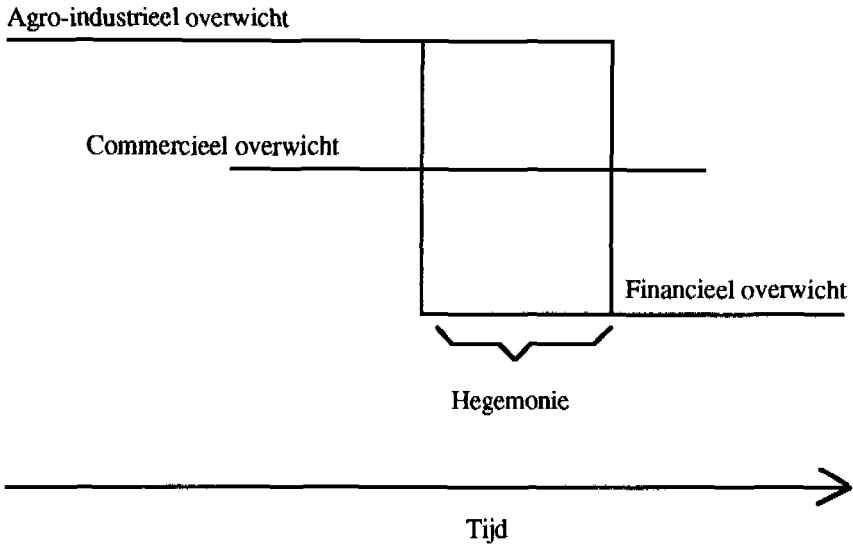
Naast A en B - fasen kent het wereld-systeem ook nog een politieke cyclus. Hierin wisselen lange perioden van rivaliteit tussen staten elkaar af met relatief korte perioden waarin één centrum staat een hegemoniale positie inneemt. Hegemonie omschrijft Wallerstein dan als:

“Hegemonie betreft meer dan centrale status alleen. Ze kan worden beschreven als een situatie waarin de produkten van een gegeven centrumstaat zo doelmatig worden geproduceerd, dat zij grotendeels concurrerend zijn zelfs in vergelijking met andere centrumstaten. (...) Natuurlijk moet zo'n staat, wanneer hij voordeel wil putten uit deze produktieve superioriteit, sterk genoeg zijn om het oprichten van externe en interne politieke barrières te voorkomen of te minimaliseren en zo de vrije stroming van de produktiefactoren te verzekeren.” (Wallerstein, 1980: 32)

In essentie is de status van hegemoniale macht bij Wallerstein omschreven als een economisch overwicht. Toch is de afgeleide voorwaarde hierbij niet onbelangrijk: hyper-concurrentieel zijn is als voorwaarde alleen niet genoeg, de staat moet ook politiek (en militair) sterk genoeg zijn om zijn positie waar te maken. Het is noodzakelijk dat andere geallieerde staten de facto cliëntstaten zijn van de hegemoniale macht en daar in eerste instantie niets tegen in kunnen brengen. Toch is een hegemonie slechts de top van een cyclische beweging. Van zodra een staat een hegemoniale positie bereikt, begint deze al te tanen. Tot hiertoe zijn er slechts drie staten die een dergelijke hegemonie in het wereld-systeem hebben verworven: de Verenigde Provinciën (1620-1672), het Verenigd Koninkrijk (1815-1873) en de Verenigde Staten (1945-1967).

Dat de hegemoniale positie slechts beperkt is in de tijd komt door de extreme vereisten die deze status stelt aan de staat in kwestie. Hij moet steeds enorm alert zijn om zijn positie te staande te houden want de andere staten in het wereld-systeem zijn dermate gefrustreerd in de oppermacht van de hegemonie dat zij er alles voor zouden doen om aan deze positie een einde te stellen. De opkomst en ondergang van een hegemoniale natie volgt volgens Wallerstein ook steeds hetzelfde patroon: eerst bereikt de staat een absoluut overwicht in de agro-industriële sector, vervolgens in de commerciële sector en ten slotte in het financiewezen.

Figuur 2: Opkomst en neergang van een hegemoniale macht (6).

Ideologisch zal de hegemoniale macht het economisch liberalisme prediken. Verwonderlijk is dat niet, vermits hun producten overal concurrentieel zijn willen zij die ook overal kunnen afzetten teneinde een zo groot mogelijke winst te behalen. Wallerstein stelt zelfs dat hegemoniale machten dit liberalisme zelfs tot op andere domeinen uitgebreid hebben:

"They extended this liberalism to a generalized endorsement of liberal parliamentary institutions (and a concurrent distaste for political change by violent means), political restraints on the arbitrariness of bureaucratic power, and civil liberties (and a concurrent open door to political exiles)." (Wallerstein, 1984b: 41) (7)

Voor Wallerstein is deze liberale ideologie niet essentieel aan het opkomen van hegemoniale machten. Hij constateert enkel dat bij de drie hegemonieën die het wereldsysteem heeft gekend steeds hetzelfde verschijnsel opdook. Hetzelfde geldt trouwens ook voor de militaire macht van een hegemonie. Elke hegemoniale periode werd voorafgegaan door een grote, langdurige oorlog. Deze oorlogen lijken, volgens Wallerstein, de hegemonie in zekere zin te beschermen. De hegemoniale macht kwam immers steeds als overwinnaar uit de strijd en slaagde erin om zijn meest belangrijke opponent te verslaan. De Verenigde Provinciën deden dat met het Habsburgse rijk, het Verenigd Koninkrijk versloeg Frankrijk en in 1945 triomfeerde de VS over Nazi-Duitsland. Oorlogen op zich zijn geen rariteit in het wereldsysteem. Wereldoorlogen zo stelt Wallerstein zijn dat wel en het lijkt erop alsof ze steeds gepaard gaan met de opkomst van een hegemoniale macht. De liberale ideologie die de hegemonie verspreidt, graaft volgens Wallerstein het graf van de superstaat zelf en dit omwille van twee redenen. Enerzijds versnelt de ideologie de verspreiding van technologieën waardoor andere ondernemers even concurrentieel kunnen worden. Anderzijds is er de

interne politieke prijs die voor het liberalisme betaald moet worden. De concurrentiële kracht van ondernemingen in de hegemonie wordt op langere termijn immers aangetast door de sluipende stijging van het reële inkomen van de werkende klasse (Wallerstein, 1979, 45).

Als de hegemonie zijn pluimen aan het verliezen is zien we dat de gevormde allianties in het wereld-systeem uit elkaar vallen en nieuwe tot stand komen. Er komt een nieuw soort evenwicht tot stand eens we in een nieuwe fase van de cyclus zijn. Er breekt een periode van rivaliteiten aan waarin er zich vooral een tweetal grote allianties vormen die elkaar bestrijden en ijveren om de volgende hegemoniale macht te worden. Voor die allianties zullen 'opvolgings-staten' op zoek gaan naar nieuwe partners. Partners die ze vaak vinden buiten het wereld-systeem en die op deze manier eveneens in het wereld-systeem geïncorporeerd worden.

"This results in a state of armed truce (today we call it "cold war") which breaks down from time to time into "world wars"." (Wallerstein, 1982: 52)

Op die manier is de cyclus rond. Eén van de twee allianties zal in de wereldoorlog ten onder gaan en de andere zal een nieuwe hegemoniale positie veroveren. Wallerstein constateert deze cyclus waar Engeland en Frankrijk elkaar bestreden na de Nederlandse hegemonie, Duitsland en de VS met elkaar in de clinch gingen na de hegemonie van Engeland. Momenteel meent hij een dergelijk antagonisme waar te nemen tussen West-Europa en Japan met betrekking tot de opvolging van de Verenigde Staten.

Hiermee hebben we twee belangrijke cycli besproken in het wereld-systeem. Voor Wallerstein gaat deze analyse echter nog veel verder. Hij verbindt beide cycli namelijk met elkaar in één theoretisch kader.

6.4 Twee zijden van één munt ?

Als we kijken naar het proces van de opkomst, installatie en ondergang van hegemoniale posities in de wereld-economie kunnen we de economische analyse verbinden met de politieke cyclus. Wallerstein gaat na in hoeverre de cyclische beweging van beide golven met elkaar samenvalt. Anders gezegd: of de heerschappij van een hegemonie misschien niet samenvalt met de top of een dal van een Kondratief-beweging. Wallerstein splitst daartoe de rivaliteit-hegemonie cyclus eveneens op in vier bewegingen.

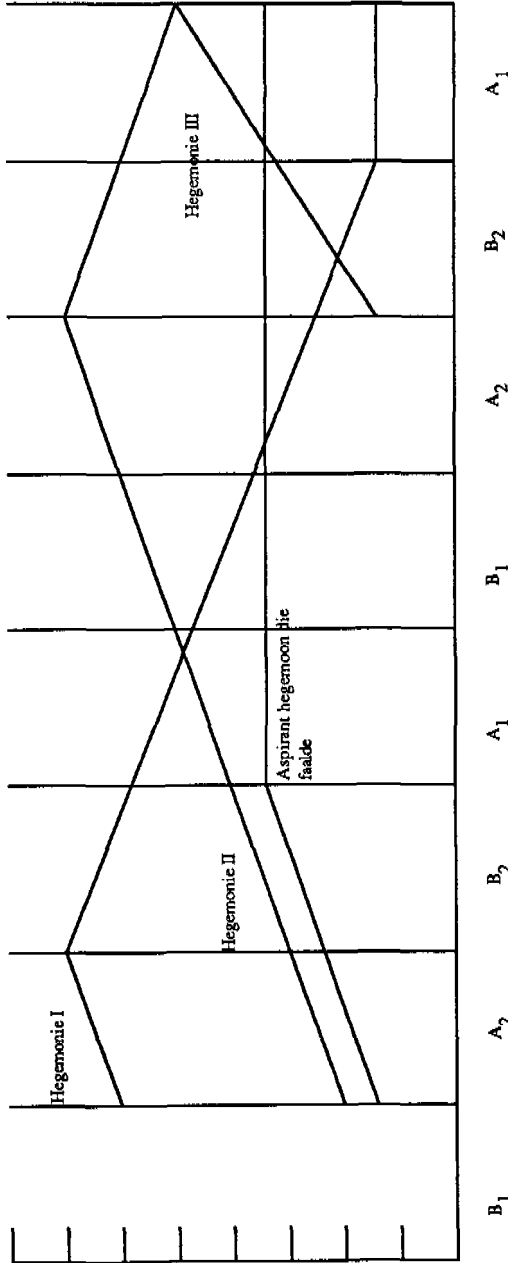
A₁ = opkomende hegemonie - conflicten tussen de opvolgingskandidaten.

B₁ = overwinnende 'hegemoon' - de 'nieuwe' macht vervangt de oude in verval.

A₂ = volgroeide 'hegemoon' - periode van volledige hegemonie.

B₂ = hegemonie in verval - conflicten tussen de oude macht in verval en de nieuwe opvolgingskandidaten.

Figuur 3: Rivaliteit tussen centrum-staten (8).

De A2-perioden zijn perioden van grote groei. Dat wordt nu duidelijker aangezien dat ook de periode is waarin de hegemoniale macht volledig is uitgebouwd. De ideologie van het economische liberalisme dat deze 'hegemoon' verspreidt zorgt voor een maximaal mogelijke vrije verspreiding van goederen (ideologie van de vrije wereldhandel). Dit komt niet alleen de hegemonie ten goede maar zorgt eveneens voor een enorme groei en 'openheid' in de wereld-economie.

Tot slot maakt Wallerstein het theoretisch analysekader concreter door er een historische onderbouw aan te verlenen.

Tabel 2: Gecombineerde Kondratieff-cycli met hegemonie/rivaliteit cycli (9).

	I. de 'ruggegraat' (Habsburgers)	II. De Nederlanden (Verenigde Provinciën)	III. Groot Brittanië	IV. VSA
A1 (opkomende hegemonie)	1450 -	1575 - 1590	1798 - 1815	1897 - 1913/20
B1 (overwinnende hegemoon)		1590 - 1620	1815 - 1850	1913/20 - 1945
A2 (volgroeide 'hegemoon')	- 1559	1620 - 1650	1850 - 1873	1945 - 1967
B2 (hegemonie in verval)	1559 - 1575	1650 - 1672	1973 - 1897	1967 - ?

Dat deze historische invulling gevaarlijk is, beseft Wallerstein maar al te goed. Hij geeft dan ook aan dat er nog heel wat open vragen zijn omtrent dit analytisch kader.

"Do Kondratieffs only come into existence after the Industrial Revolution? The evidence seems contrary. Do they at least become shorter in length? Perhaps. Do they then become shorter in the variability of the curves? or longer? The "evidence" seems contradictory." (Wallerstein, 1982: 119-120)

Niettemin lijkt het ons een niet onbelangrijk kader te zijn. Het toont vooral aan dat Wallerstein in zijn analyse de internationale politiek naar het tweede plan verschuift en het economische laat prevaleren. Dat is in elk geval wat zijn theorie ons suggereert.

7. DOMINANTE TRENDS EN DE STAAT IN HET WERELDSYSTEEM

Tot nu toe kan onze analyse de indruk geven alsof Wallerstein de geschiedenis als cyclisch en repetitief bekijkt. Niets is minder waar. Tijd is in zijn

analyse iets heel constructief: het wereld-systeem start niet zomaar ergens (net als men een racewagen start zegt Wallerstein) om te beginnen met te ontwikkelen. In het wereld-systeem is ontwikkeling een wezenlijk bestanddeel:

"As we conceive it, it does not function so much over time as through time. Time in the form of its trends and cycles is constitutive of it as a system, not merely a coordinate of the variations of its properties. It does not "have" a history or a set of histories so much as it constitutes a history or a set of histories." (Wallerstein, 1982: 54)

In deze paragraaf willen we het expliciet hebben over enkele 'ontwikkelingen' in het wereld-systeem. Want hoewel we hierboven aantoonde dat cyclische bewegingen in het systeem van groot belang zijn, zijn er toch nog andere 'niet omkeerbare' ontwikkelingen in het wereld-systeem terug te vinden. We spreken in dit geval van trends in het wereld-systeem. Trends onderscheiden zich van bovengenoemde cycli door hun seculair, niet repetitief karakter. Het zijn meer onderhuidse en sluipende veranderingsprocessen in het wereld-systeem. We kunnen er in Wallersteins theorie twee heel duidelijk onderscheiden: een economische en een politieke.

Naast de politieke cyclus van rivaliteit en hegemonie is er ook een meer sluipende politieke ontwikkeling: de steeds verder groeiende rol van de staat in het moderne wereld-systeem. Niet alleen breidt het interstatelijke systeem zich onder invloed van de economische cycli steeds verder uit, ook de rol die de staat speelt in de maatschappij verdiept steeds verder.

"All state structures have grown progressively stronger over time absolutely, although the relative differences between (sic) core and peripheral areas have probably remained the same or even increased. The steady expansion of state machineries, sometimes called bureaucratization, sometimes called the rise of state capitalism, has not yet changed the nature of the contradiction between an economy whose structural forces transcend the frontiers of any state, however powerful." (Wallerstein, 1979: 274)

Op die manier krijgt de staat een steeds grotere greep op het maatschappelijke leven binnen in de staat. De bevoegdheidsdomeinen van de staat zijn in de loop van de geschiedenis voortdurend uitgebreid. Dit was in het voordeel van zowel de bureaucratie als van de ondernemers. Voor de bureaucratie want dat betekende voor hen immers een uitbreiding van hun gewicht én macht. Voor de ondernemers omdat de uitbreiding van de staat gepaard ging met een nauwkeuriger registreren van alle burgers wat de controle en de uitbuiting van grotere massa's toeliet.

Daarnaast is er een meer economische trend waarin Wallerstein vaststelt dat het aandeel van de bourgeoisie in de economische winst steeds kleiner wordt, enerzijds door een steeds hogere belastingdruk (omwille van steeds groter wordende bureaucratieën), anderzijds door de werking van de economische cyclus (er is immers steeds een herverdeling van het wereldinkomen in fase B1-A2 van de Kondratief-cyclus). De gevolgen van deze trend zijn verstrekkend. De bourgeoisie zal immers compensatie zoeken voor dit inkomensverlies. Ze zoeken deze compensatie eenvoudigweg in de uitbreiding van het wereld-systeem. De redenering hierachter is heel eenvoudig: 'als wij als ondernemende klasse van onze surplus moeten afgeven dan moeten wij dit

surplus elders vandaan halen'. Waar anders dan op externe terreinen kunnen zij op zoek gaan naar enige compensatie ?

De eerste mogelijkheid om het wereld-systeem uit te breiden is al aan bod gekomen in de vorige paragraaf. Het wereld-systeem zal eenvoudigweg zijn grenzen geografisch verder en verder verleggen. Vooral in contractie-fasen zal de incorporatie van nieuwe gebieden toenemen.

Daarnaast is er echter nog een tweede, diepgaandere compensatie. Wallerstein noemt dit 'the commodification of everything' en doelt hiermee op het terugdringen van de sociale grenzen in het wereld-systeem. Waar het in de vorige compensatie nog ging om geografische expansie van het systeem gaat het hier om een toenemende dominantie van economische krachten *binnen* het systeem. 'The commodification of everything' is het proces waardoor alle sociale relaties in toenemende mate worden gecommmercialiseerd.

"The continuing process of "development" of the world-economy has demonstrated, moreover, that more than land and labor was subject to commodification: the resources of the earth to be sure, but also such less tangible phenomena as risk, time, natural beauty. The consequences of these processes for our psychologies, our cultures, and our cosmologies have become the subject of another whole literature that can be summoned to mind around the term "alienation"." (Wallerstein, 1982: 56)

Wallerstein geeft in dit citaat aan dat het commodificatie-proces verder reikt dan de traditionele produktiefactoren alleen. Dat was immers reeds gesuggereerd door o.a. Marx die sprak van het 'fetisjisme' van de koopwaar. Maar Marx had het hierbij enkel over arbeid en kapitaal. Bij Wallerstein gaat het over het geheel van sociale relaties dat in de wereld-economie terug te vinden is. Hierbij is het traditionele gezin het grootste slachtoffer van het hele proces. Heel wat processen die vroeger thuis hoorden in de familiale kring worden nu in toenemende mate onderhevig aan marktrelaties.

"... household structures whose internal dynamics have been, are increasingly, commodified, from the preparation of food, to the cleaning and repair of home appurtenances and clothing, to custodial care, to nursing care, to emotional repair. With the increasing commodification of every day life has gone a decline in coresidentiality and kinship as determinative of the boundaries." (Wallerstein, 1991: 111-112)

Sociale relaties zullen dus in toenemende mate op basis van contracten geschieden. Het is een evolutie die reeds lang bestudeerd wordt in de sociologie en met name reeds door de aartsvaders van de discipline werd beschreven. Er is naar ons gevoel immers een zekere parallel terug te vinden tussen Wallersteins omschrijving van 'the commodification of everything' en bijvoorbeeld Tönnies analyses van de Vergesellschaftlichung van de maatschappij. In zijn basiswerk 'Gemeenschap en maatschappij. Grondbegrippen van de zuivere sociologie' geeft Tönnies namelijk al aan dat er in de geschiedenis een trend terug te vinden is die maakt dat oude Gemeinschaftliche verbanden stilaan verdwijnen en in progressieve mate door andere, meer Gesellschaftliche vervangen worden.

“Doorheen de geschiedenis zijn er voorwaarden gegroeid waardoor de band tussen de mens en de groepsgeest verzwakt en hieruit ontwikkelt zich het individu als een vrij persoon. Los van familiale en coöperatieve banden worden de relaties tussen individuen niet langer gedragen door een gezamenlijke overeenkomst, door gemeenschappelijke gebruiken of opvattingen. Dit betekent (...) het besef dat er meer voordeel te halen valt uit het sluiten van banden en akkoorden. (...) het tijdperk van de maatschappij volgt op het tijdperk van de gemeenschap.” (Ruebens, 1990: 61-63)

Hoewel er duidelijke verschillen in benadering op te merken zijn, is de grondidee van Tönnies toch ook bij Wallerstein terug te vinden. Beiden constateren dat er een verandering optreedt in de sociale relaties van mensen. Alleen zal Wallerstein het proces veel materialistischer bekijken dan Tönnies. Wallerstein zal meer de nadruk leggen op contractualisatie van de maatschappij in de zin van het onttrekken van een aantal taken aan het gezin door ze in economisch verband te organiseren. Het wereld-systeem beknot de winsten van de ondernemende klasse en als reactie daarop zal deze klasse er alles aan doen om nieuwe economische produktieketens aan familiale verbanden te onttrekken. Tönnies van zijn kant legt eerder de nadruk op de relaties zelf tussen mensen die instrumenteler, contractueler worden.

Wallerstein verbindt het commodificatieproces met een aliëneringstendens wat eveneens uitvoerig terug te vinden is in de klassieke sociologie. Het commodificatie-proces zorgt niet alleen voor een vergesellschaftlichung en een aliënatie in de maatschappij, het betekent op lange termijn eveneens het einde van het kapitalistische wereld-systeem.

“It is to be noted that this is a proces which moves towards its asymptote and, by that very fact, undermines the relations which allow the system to function. This is however to be expected if we conceive of the capitalist world-economy as having a natural history.” (Wallerstein, 1982: 57)

Het proces van commodificatie is een trend met een asymptotisch verloop. Dat wil zeggen dat de sociale realiteit steeds verder onderhevig zal worden aan economische processen. Dat asymptotisch gedrag zal in onze ogen nog heel wat ethische vragen doen ontstaan over hoever de macht van het geld kan gaan en of alles wel in economische en markttermen valt uit te drukken. Alhoewel deze consequenties verstreckende gevolgen kunnen hebben gaat Wallerstein er toch niet dieper op in. Hij beperkt zich tot het louter constateren ervan. Toch ziet hij het proces als nefast voor het systeem.

8. CRISIS VAN HET MODERNE WERELD-SYSTEEM

De geopolitieke transitie waarover we in deze laatste paragraaf spreken is er geen die plaatsgrijpt *binnen* het systeem maar is een transitie *van* het systeem. Reeds vroeger hebben we aangegeven dat Wallerstein gelooft dat het moderne wereld-systeem zich in een finaal stadium bevindt. We gaan nu dieper in op zijn analyse omtrent deze transitie.

“By crisis in a historical system I shall mean not conjunctural difficulties within a system but structural strain so great that the only possible outcome is the disappearance of the system as such, either by a process of gradual disintegration (leading in unpredictable directions) or by a process of relatively controlled transformation (aiming in a predicted direction and therefore its replacement by one or several other systems). (...) We are now living in such a transition - one from a capitalist world-economy to something else. Something else is probably a socialist world order, but by the nature of crises, it is impossible to do more than suggest probabilities of directions.” (Wallerstein, 1983: 21)

Als Wallerstein crisis in deze context gebruikt heeft hij het dus niet langer over contractiefasen (B-fasen) in de economie maar gaat het expliciet over een transitie. Hierbij moeten we twee zaken nader bekijken. Vooreerst gaan we na welke oorzaken Wallerstein ziet die leiden tot het verdwijnen of transformeren van het wereld-systeem en daarnaast kijken we ook naar wat er te verwachten valt na de transitie.

8.1 Oorzaken van het verval

Het kapitalisme als accumulerend mechanisme heeft een aantal ingebouwde contradicties. Contradicties die zich steeds erger manifesteren en ervoor zullen zorgen dat het systeem an sich er op de lange duur mee aan onderdoor gaat doordat het niet langer zal kunnen reageren op B-fasen. Tot nu toe kon het wereld-systeem op drietal manieren reageren op dergelijke contractiefasen: technologische innovaties, proletarisering en incorporatie van nieuwe gebieden in het systeem. De technologische innoovering lijkt het enige proces te zijn dat niet onmiddellijk bijdraagt tot de structurele crisis van het systeem (10). De beide anderen wel.

Een eerste oorzaak van de crisis van het systeem is te vinden in de geografische expansie ervan. Zoals we reeds aantoonde kan de wereld-economie zijn cyclische patronen te boven komen door een voortdurende uitbreiding van de geografische omvang van het systeem. Eén van de manieren waarop dit kon gebeuren was het incorporeren van nieuwe gebieden in het systeem (de zogenaamde verbreding van het systeem), de tweede manier was het verdiepen van het systeem door het verleggen van de sociale grenzen. Het eerste proces bereikte echter zijn grens aan het begin van deze eeuw. Toen was het wereld-systeem al over heel de aardbol doorgedrongen en kwam er dus een einde aan de mogelijkheid om zich nog verder ruimtelijk uit te breiden. Het verdiepen is nog niet aan zijn limieten toe maar kent, zoals vroeger reeds gezegd, een asymptotisch verloop: er komt met andere woorden een moment waarop bijna alles uit te drukken zal zijn in markttermen.

Een tweede oorzaak die kan leiden tot het verval van het systeem is de proletarisering van de bevolking. Dit proces heeft enige banden met het verleggen van de sociale grenzen (de verdieping) van het systeem. Proletarisering duidt immers op het in toenemende mate afhankelijk worden van loonarbeid.

“Some segment of households which were previously “extended” and receiving only a small proportion of their life-time income from wage sources have found themselves dislocated, expropriated, or otherwise forced to become “proletarianised,” that is, to

become more fully dependent on the wage-labor market for life-time household income." (Wallerstein, 1984b: 102)

Gezinnen konden vroeger nog ten dele in hun eigen levensonderhoud voorzien. Er bestond dus een secundaire, economische sector naast de kapitalistische markt. Deze 'uitgebreide' gezinnen verkregen een deel van hun consumptiegoederen buiten de wereld-economie om. In stagnatiefasen werden deze gezinnen al dan niet gedwongen om deze interne produktie op te geven en zich volledig afhankelijk te maken van loonarbeid. Ook hier is het asymptotische gedrag duidelijk: van zodra heel (of toch bijna heel) de bevolking van loonarbeid afhankelijk is, bereikt deze uitweg ook zijn limiet.

In de twintigste eeuw bereikte het wereld-systeem de uiterste grenzen van zijn expansie en raakte het systeem in een structurele crisis.

"It is clear that the capitalist world-economy cannot survive, and that it is in the process of being superseded as an historical social system." (Wallerstein, 1984b: 26)

Waar de overgang heen gaat kan niemand met zekerheid voorspellen. Ook Wallerstein niet en hij beseft dat ook. Daarom zal hij een alternatief suggereren voor het oude wereld-systeem: het nieuwe wereld-systeem zou de vorm kunnen hebben van een socialistische wereldregering.

8.2 Wereldsocialisme?

Als wetenschapper kan Wallerstein zeer weinig zeggen over de vorm die het nieuwe wereld-systeem zal aannemen. Hij kan wel de oorzaken van de transitie analyseren, zoals we in de vorige paragraaf aantoonde, maar extrapolaties doen naar de toekomst is toch precair, zeker omdat het een theoretisch model betreft. Toch geeft hij enkele lijnen aan van hoe het toekomstige wereld-systeem er zou kunnen uitzien.

Wallerstein gelooft in de installatie van een socialistische wereld-systeem. Hiervoor zouden alle politieke en economische grenzen moeten wegvallen. Het basisidee van dit soort wereld-systeem is immers het egalitarisme. De hoogte en de vorm van de wereldproduktie zou tot stand komen op basis van collectieve besluiten (van een wereldregering) die ervoor moeten zorgen dat er aan de behoeften van de volledige wereld is voldaan. De werktijd die voor de produktie hiervan is vereist zal zo laag zijn dat elk individu nog in staat zal blijken om aan zijn individuele ontwikkeling te werken.

Daar waar het objectief van een rationele en vrije maatschappij nog een ideologische schijn was van het wereldkapitalisme zal een socialistisch wereld-systeem dit doel daadwerkelijk nastreven. Repressieve staatsorganen worden hierdoor overbodig (ze zullen 'uisterven'). Men zal nog ten hoogste een routine administratie overhouden. Hiervoor zal een grondige hersocialisatie van de mensen natuurlijk nodig zijn, daar ligt volgens Wallerstein immers de sleutel tot het succes van een dergelijke socialistische wereldregering.

"It is quite clear that the major contradiction at the outset will be that between the proclaimed norms of the system and the fact that many, indeed most, individuals will have been socialized in values appropriate to a capitalist mode of production, and families will tend to perpetuate such socialization. Until these patterns are changed - a long and arduous task - the social basis of the socialist mode of production will not be secure." (Wallerstein, 1984b: 157-158)

Het toekomstbeeld van het socialistisch wereld-systeem is en blijft voorlopig een utopie. Dat is waarschijnlijk de reden waarom Wallerstein er zich niet toe laat verleiden om hier uitgebreid over uit te weiden. Hierin volgt hij in grote lijnen Karl Marx die eveneens zeer weinig geschreven heeft over hoe de communistische maatschappij er moest uitzien na de wereldrevolutie was uitgebroken. Misschien laat Wallerstein dat ook over aan zijn leerlingen.

9. BESLUIT

De wereld-systeemtheorie lijkt momenteel over zijn hoogtepunt heen. Velen beschouwden de val van de muur als de definitieve doodsteek van de wereld-systeemanalyse. De daarmee gepaard gaande implosie van het communisme heeft echter verrassend genoeg weinig schade toegebracht aan Wallersteins theorie. Hij verkondigde immers al lang dat de communistische regimes eigenlijk mee in het kapitalistisch systeem geïncorporeerd waren. Voor Wallerstein was het communisme een zeer waardevol experiment dat hij jarenlang door dik en dun verdedigde. Toch zag hij in deze regimes niet onmiddellijk de voorbode van het toekomstige wereldbeeld. In zijn recentste artikels klinkt momenteel een zekere bezorgdheid door over de vorm die een eventuele transitie zal aannemen.

"We are sailing on uncharted seas. We know more about the errors of the past than about the dangers of the near future. It will take an immense collective effort to develop a lucid strategy of transformation. Meanwhile the disintegration of the system goes on apace, and the defenders of hierarchy and privilege are wasting no time to find solutions and outcomes that will change everything in order that nothing change. (...) There is neither reason for optimism or pessimism. All remains possible, but all remains uncertain." (Wallerstein, 1992: 110)

Naast de historische houdbaarheid van de theorie moeten we ons ook de vraag stellen in hoeverre Wallerstein ook theoretisch zijn ideeën kan blijven hard maken. Door de staat niet langer als analyse-eenheid te beschouwen, construeerde Wallerstein immers een nieuwe analytische zienswijze, hoewel niet helemaal origineel dan toch vernieuwend. Hoewel de school een verfrissende wind blies door de politicologie stellen de vooronderstellingen van de theorie toch heel wat problemen. Niet alleen is er de enorme nadruk van Wallerstein op de economische dynamiek in zijn systeem waardoor hij typisch politieke en culturele variabelen verwaarloost, tevens lijkt het uitgangspunt, een theorie van systematische historische verandering, problematisch.

De vraag spitst zich meer toe op het individu in het kapitalistische wereldsysteem. Daar individuen steeds bezig zijn met hun economische bezigheden (als ondernemer of als loontrekkende) is het moeilijk aan te nemen dat Wallerstein het individu in staat

ziet om te zorgen voor de nodige bijsturingen van het systeem. Correcties zijn in systeemtheoretisch opzicht immers essentieel: een systeem kan zich maar handhaven indien het voldoende adaptatievermogen bezit. Voor Wallerstein zit dat adaptatievermogen in het accumulatieprincipe: het systeem kan zich aanpassen aan crisissen door de grenzen van het systeem steeds verder te verleggen. Maar het adaptatievermogen kan volgens ons ook op een ander analyseniveau gezocht worden. Individuen op het microniveau kunnen eveneens zorgen voor een bijsturing in crisisperiodes. We zijn van mening dat individuen meer potentieel in zich dragen dan het louter en alleen handelen in functie van het systeem. Indien het wereldsysteem zoals Wallerstein het beschrijft inderdaad aan zijn limieten komt, zou het best wel eens kunnen zijn dat het *niet* ten onder gaat maar dat individuen creatief genoeg zijn om nieuwe strategieën te bedenken om het systeem te kunnen laten voortbestaan. Met die mogelijkheid lijkt Wallerstein in zijn theorie helemaal geen rekening te houden.

We pleiten er dan ook voor dat de wereld-systeemtheorie in die zin zou bijgestuurd worden. Enkel in combinatie met een stevige handelingstheorie kan het politieke proces een volwaardige plaats krijgen binnen het wereldsysteem. Sociale actoren moeten ten volle hun plaats krijgen in het systeem en van binnenuit het systeem kunnen bijsturen zonder dat dit functioneel hoeft te zijn voor het systeem als geheel. Enkel op die manier is er een degelijk analysekader mogelijk om de kolonialisering van het wereldsysteem te onderzoeken.

NOTEN

- (1) Dit artikel is gebaseerd op een eindverhandeling, verdedigd in mei 1994. De auteur wenst Koen Raes, promotor van deze eindverhandeling te bedanken voor het kritisch lezen en commentariëren van de teksten.
- (2) Dit wil zeggen dat de staat een ruimte verwerft om eigen doelen na te streven door verschillende maatschappelijke klassen tegen elkaar uit te spelen, maar waarbij de behartiging van de ondernemersbelangen een stringente beperking blijft op elk overheidsoptreden. (uit: De Beus, 1993).
- (3) Als het nationalisme in een bepaalde staatsstructuur niet mogelijk blijkt, zullen volgens Wallerstein status-groepen ontstaan die zich rond culturele patronen zullen kristalliseren: religies, rassen, taal, enz. .
- (4) Wallerstein beweert niet dat deze cyclus de enige is die het wereld-systeem kent. Naast de Kondratieff-cyclus onderscheidt hij nog de Kitchin (3-4 jaar) en de Juglar (9-11 jaar) cycli. Daar deze echter een te korte periodiciteit kennen beperkt Wallerstein zich tot de lange cyclische beweging (de Kondratieff-cyclus).
- (5) De terminologie van A-fase en B-fase is niet van Kondratieff zelf maar van François Simiand.
- (6) Bron: Wallerstein, 1984b: 40.

- (7) We moeten hierbij wel opmerken dat dit een ideaaltypische beschrijving is van de hegemoniale macht want dat in de praktijk geregeld de anti-mercantillistische ideologie werd verlaten omdat het in het eigenbelang van de hegemoniale staat was.
- (8) Bron: Wallerstein & Hopkins, 1982: 117.
- (9) Bron: Wallerstein & Hopkins, 1982: 119.
Wallerstein situeert tussen 1672 en 1798 een nieuwe cyclus die hij cyclus Iia noemt. De reden die hij daarvoor aangeeft is dat de Kondratieff-cycli grotendeels maar niet helemaal in de tijd overeenkomen met de politieke cycli. De periode 1672-1798 werd gekenmerkt door een nieuwe Kondratieff-cyclus terwijl er toch geen nieuwe 'hegemoon' verscheen. Een sluitend antwoord voor dit verschijnsel geeft Wallerstein niet maar hij geeft wel aan dat deze extra economische cyclus er kwam tijdens de grote rivaliteit tussen Frankrijk en Engeland in hun onderlinge strijd om de wereldhegemonie. Die kwam er uiteindelijk voor Engeland maar wel in de periode 1798-1897.
- (10) Het concept 'structurele crisis' is analoog aan dat van Karl Marx in zoverre dat het gaat om een crisis die leidt tot de ondergang van het systeem. Wallerstein heeft met zijn crisis-omschrijving het gedachtegoed van Marx proberen te redden door aan het geheel een internationale dimensie toe te voegen en door in de polarisatie van klassen (of economische centra) een stabiliserende semi-periferie te situeren.

BIBLIOGRAFIE

- DE BEUS, J.W. (1993), 'Theoretische Politicologie', pp. 61-92, in: VAN DETH, J.W. (ed.), *Handboek Politicologie*. Assen: Van Gorcum.
- KEMAN, J.E. (1993), 'Staatsvorming en politiek', pp. 179-203, in: VAN DETH, J.W. (ed.), *Handboek Politicologie*. Assen: Van Gorcum.
- ROKKAN, S. (1975), 'Dimensions of state-formation and nation-building', pp. 562-600, in: TILLY, Ch. (ed.), *The formation of nation states in Western Europe*. Princeton (NY): Princeton University Press.
- RUEBENS, M. (1990), *Fernand Tönnies. Gemeenschap en Maatschappij. Grondbegrippen van de zuivere sociologie*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- SKOCPOL, T. (1977), 'Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique', *American Journal of Sociology* 82(5): 1075-1089.
- WALLERSTEIN, I. (1978), *Europese Wereld-Economie in de zestiende eeuw. Het moderne wereld-systeem I*. Weesp: Heureka
- WALLERSTEIN, I. (1979), *The Capitalist World-Economy*. Cambridge/London: Cambridge University Press.
- WALLERSTEIN, I. & HOPKINS, A. (1982), *World-Systems Analysis. Theory and Methodology*. Beverly Hills: Sage Publications.
- WALLERSTEIN, I. (1983), *Mercantilisme en de consolidatie van de Europese Wereld-Economie 1600-1750. Het moderne wereld-systeem II*. Weesp: Heureka.

WALLERSTEIN, I. (1984a), *Historisch Kapitalisme*. Weesp: Heureka.

WALLERSTEIN, I. (1984b), *The Politics of the World-Economy. The States, the Movements and the Civilizations*. London/New York: Cambridge University Press.

WALLERSTEIN, I. (1983), 'Crises: the world-economy, the movements and the ideologies', pp. 21-36 in: BERGESEN, A. (ed.), *Crises in the world system*. Beverly Hills: Sage Publication

WALLERSTEIN, I. & BALIBAR, E. (1991), *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London/New York: Verso.

WALLERSTEIN, I., (1992), 'The Collapse of Liberalism', pp. 96-110, in: MILIBAND, R. & PANITEL, L. (eds.), *Socialist Register 1992: New World Order?* London: Merlin Press.

WITTE, E., CRAEYBECKX, J. & MEYNEN, A. (1990), *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij.